

अरविंद घोष यांच्या राष्ट्रवादाचे पैलू

गणेश शिवलाल माळी, संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर.

ई-मेल maliganesh201@gmail.com

1. सारांश (Abstract):

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील प्रखर क्रांतिकारक, महर्षी अरविंद घोष १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २० व्या शतकाच्या प्रारंभी भारतीय राजकारणात जेव्हा 'मवाळ' आणि 'जहाल' असे दोन प्रवाह कार्यरत होते, तेव्हा अरविंद घोष यांनी राष्ट्रवादाला एक नवी, उच्च आणि आध्यात्मिक दिशा दिली. अरविंदांच्या मते, राष्ट्रवाद हा केवळ एक राजकीय कार्यक्रम किंवा भौगोलिक सीमांचे रक्षण नसून, तो एक 'ईश्वरी धर्म' आहे. भारत केवळ जमिनीचा तुकडा किंवा नकाशा नसून ती एक जिवंत 'आदिशक्ती' (भारतमाता) आहे. त्यांनी मांडलेली 'पॅसिव्ह रेसिस्टन्स' (Passive Resistance) म्हणजेच 'नकारात्मक प्रतिकार' किंवा 'असहकार' ही संकल्पना गांधीपूर्व काळातील एक प्रभावी राजकीय अस्त्र होते, याचे विवेचन यात केले आहे. तसेच, अरविंदांचा राष्ट्रवाद हा संकुचित नसून तो 'वैश्विक मानवतावादाकडे' जाणारा मार्ग होता, भारताचे स्वातंत्र्य हे केवळ राजकीय सत्तांतरासाठी नसून, संपूर्ण जगाला आध्यात्मिक मार्गदर्शन करण्यासाठी आवश्यक आहे, हा त्यांच्या मुख्य विचारांचा गाभा आहे. शेवटी, वर्तमान जागतिकीकरणाच्या युगात अरविंदांच्या सांस्कृतिक राष्ट्रवादाची प्रासंगिकता जाणून येते.

2. प्रस्तावना (Introduction)

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २० व्या शतकाच्या प्रारंभी भारतीय राष्ट्रवाद जेव्हा बाल्यावस्थेत होता, तेव्हा अरविंद घोष यांनी त्याला एका प्रगल्भ अशा 'आध्यात्मिक राष्ट्रवादाची' (Spiritual Nationalism) जोड दिली. अरविंदांचा राष्ट्रवाद हा केवळ परकीय सत्तेला देशबाहेर काढण्यापुरता मर्यादित नव्हता, तर तो भारतीय आत्म्याच्या पुनरुज्जीवनाचा एक महान यज्ञ होता. अरविंद घोष यांचे शिक्षण इंग्लंडमध्ये झाले. आय.सी.एस. (ICS) परीक्षेत यश मिळवूनही त्यांनी ब्रिटिश नोकरी नाकारली, कारण त्यांच्या मनात मायदेशाबद्दलची ओढ आणि ब्रिटिशांच्या अन्यायाबद्दलची चीड होती. भारतात परतल्यानंतर त्यांनी बडोदा संस्थानात नोकरी केली, मात्र त्यांचे लक्ष बंगालमधील राजकीय घडामोडींकडे होते. त्या काळी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये 'मवाळ' (Moderates) गटाचे प्राबल्य होते, जे ब्रिटिशांच्या न्यायबुद्धीवर विश्वास ठेवून अर्ज-विनंत्यांचे राजकारण करत होते. अरविंद घोष यांनी 'इंदुप्रकाश' या वृत्तपत्रातून "New Lamps for Old" या लेखमालेद्वारे या मवाळ धोरणांवर कडाडून टीका केली आणि राष्ट्रवादाला एक नवी धार दिली.

अरविंद घोष यांच्या मते, "राष्ट्रवाद हा एक धर्म आहे जो ईश्वराकडून आला आहे आणि तो ईश्वराच्या प्रेरणेनेच जिवंत राहणार आहे, ज्याप्रमाणे एखाद्या पुत्राने आपल्या मातेची सेवा करावी, तशीच भक्ती देशवासीयांनी भारताप्रती दाखवावी, असा त्यांचा आग्रह होता.

3. पारिभाषिक शब्द (Keywords): आध्यात्मिक राष्ट्रवाद, भारतमाता, चिती, जहालवाद, सांस्कृतिक पुनरुत्थान, स्वातंत्र्य, स्वराज्य.

4. संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

- 1) अरविंद घोष यांच्या राष्ट्रवादाच्या व्याख्येचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
- 2) अरविंद घोष यांच्या राष्ट्रवादी विचारांच्या पैलूंचा अभ्यास करणे.

5. गृहितके (Hypothesis)

1. अरविंद घोष यांच्या राष्ट्रवादाचा प्रवास जहाल राष्ट्रवादकडून आध्यात्मिक राष्ट्रवादाकडे झाला.

6. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

1. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

7. विषय विवेचन:

7.1. अरविंद घोष आणि राष्ट्रवादाचा उदय

अरविंद घोष यांचा भारतीय राजकारणातील प्रवेश ही एक साधी ऐतिहासिक घटना नसून, ती भारतीय राष्ट्रवादाच्या प्रवाहातील एक 'वैचारिक क्रांती' होती. १८९३ मध्ये जेव्हा अरविंद घोष केंब्रिजमधील शिक्षण पूर्ण करून भारतात परतले, तेव्हा भारताची राजकीय स्थिती संभ्रमावस्थेत होती. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना होऊन सात-आठ वर्षे झाली होती, परंतु तिचे स्वरूप केवळ सुशिक्षित मध्यमवर्गीयांच्या 'वर्षातून एकदा भरणाच्या मेळाव्या'सारखे झाले होते.

अ) मवाळ राजकारणावरील प्रखर टीका: बडोदा संस्थानात नोकरी करत असताना अरविंदांनी 'इंदुप्रकाश' या साप्ताहिकातून 'New Lamps for Old' या नावाने लेखमाला सुरू केली. या लेखमालेतून त्यांनी काँग्रेसच्या तत्कालीन 'मवाळ' धोरणांचे वाभाडे काढले. त्यांच्या मते, ब्रिटिशांकडे केवळ अर्ज आणि विनंत्या करून स्वातंत्र्य मिळणार नाही. त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले की, "काँग्रेसचे नेते हे आंधळे असून ते आंधळ्यांचे नेतृत्व करत आहेत." हा विषयप्रवेश त्यांच्या जहाल राष्ट्रवादाची पहिली ठिणगी होती.

ब) राष्ट्रवादाचे 'सांस्कृतिक' स्वरूप: अरविंदांनी राष्ट्रवादाला केवळ राजकीय हक्क मिळवण्याचे साधन मानले नाही. त्यांनी १८ व्या आणि १९ व्या शतकातील पाश्चात्य राष्ट्रवादाचा अभ्यास केला होता, परंतु त्यांना तो अपूर्ण वाटला. त्यांच्या मते, पाश्चात्य राष्ट्रवाद हा केवळ जमिनीचा तुकडा आणि त्यावरील लोकांचा समूह (Territorial Nationalism) होता. याउलट, भारतीय राष्ट्रवाद हा 'सनातन धर्माशी' जोडलेला असावा, असा त्यांचा आग्रह होता. त्यांनी 'भवानी मंदिर' या आपल्या पुस्तिकेतून देशाला 'शक्ती'चे रूप दिले.

क) बंगालची फाळणी आणि सक्रिय राजकारण (१९०५): १९०५ ची बंगालची फाळणी हा अरविंद घोष यांच्या जीवनातील आणि भारतीय राष्ट्रवादातील टर्निंग पॉइंट ठरला. लॉर्ड कर्झनच्या या निर्णयाने संपूर्ण देश पेटून उठला होता. अरविंद घोष यांनी आपली बडोद्यातील सुखवस्तू नोकरी सोडली आणि ते कोलकात्याला (कलकत्ता) परतले. तिथे त्यांनी 'नॅशनल कॉलेज'चे (National College) प्राचार्यपद स्वीकारले आणि 'वंदे मातरम्' या वृत्तपत्राचे संपादक म्हणून धुरा सांभाळली. या काळात त्यांनी राष्ट्रवादाला चार मुख्य स्तंभांवर उभे केले: स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, स्वराज्य.

ड) राष्ट्रवादाचा 'दिव्य' उगम

अरविंदांसाठी राष्ट्रवाद हा मानवनिर्मित नव्हता. त्यांच्या मते, भारत हे ईश्वराचे क्रीडांगण आहे आणि भारतीय जनता ही ईश्वराचे साधन आहे. त्यांनी तरुणांना सांगितले की, "जर तुम्ही राष्ट्रवादाचा स्वीकार करत असाल, तर तुम्ही एका धर्माचा स्वीकार करत आहात." या विधानाने भारतीय तरुणांमध्ये बलिदानाची आणि त्यागाची अभूतपूर्व भावना निर्माण झाली.

6.2 अरविंद घोष यांच्या राष्ट्रवादाचे तीन टप्पे (Three Stages of Nationalism)

अरविंद घोष यांच्या विचारांची व्याप्ती समजून घेण्यासाठी त्यांच्या जीवनातील राजकीय सक्रियता आणि आध्यात्मिक साधना यांची सांगड घालणे आवश्यक आहे.

पहिला टप्पा: जहाल आणि क्रांतिकारी राष्ट्रवाद (१८९३ - १९०६)

या टप्प्यावर अरविंद घोष हे एक प्रखर राजकीय नेते आणि रणनीतीकार म्हणून समोर आले. त्याचे स्वरूप हे पूर्णपणे 'राजकीय स्वातंत्र्यावर' केंद्रित होते. याचे वैशिष्ट्य म्हणजे बडोद्याहून परतल्यानंतर त्यांनी मवाळांच्या 'भिकेच्या राजकारणावर' (Politics of Petition) टीका केली. त्यांनी तरुणांना सशस्त्र क्रांतीसाठी प्रेरित केले. 'भवानी मंदिर' या पुस्तिकेतून त्यांनी देशाला 'शक्ती'चे रूप दिले. अनुशीलन समितीसारख्या गुप्त क्रांतिकारी संघटनांना त्यांनी मार्गदर्शन केले. या काळात त्यांचा राष्ट्रवाद हा ब्रिटीश साम्राज्याला भारतातून समूळ नष्ट करण्याच्या उद्देशाने प्रेरित होता.

दुसरा टप्पा: आध्यात्मिक राष्ट्रवाद (१९०६ - १९१०)

हा टप्पा त्यांच्या जीवनातील सर्वात प्रभावी कालखंड मानला जातो, जेव्हा त्यांनी राष्ट्रवादाला धर्माचे स्वरूप दिले. याचे स्वरूप म्हणजे राष्ट्रवाद हा केवळ राजकीय मुद्दा नसून तो एक 'ईश्वरी आदेश' आहे, अशी त्यांची धारणा झाली. बंगालच्या फाळणीनंतर त्यांनी 'वंदे मातरम्' वृत्तपत्रातून आपल्या विचारांचा प्रसार केला. या काळात त्यांनी 'भारतमाता' ही संकल्पना जनमानसात रुजवली. त्यांना १९०८ मधील अलिपूर कारागृहातील वास्तव्यादरम्यान त्यांना 'वासुदेव सर्वमिति'चा साक्षात्कार झाला. यामुळे त्यांच्या राष्ट्रवादाला एक नवी उंची मिळाली. त्यांनी जाहीर केले की, भारत केवळ स्वतःसाठी नव्हे, तर जगाच्या आध्यात्मिक कल्याणासाठी स्वतंत्र झाला पाहिजे.

तिसरा टप्पा: वैश्विक आणि मानवतावादी राष्ट्रवाद (१९१० - १९५०)

पांडिचेरीला गेल्यानंतर त्यांच्या राष्ट्रवादाने वैश्विक (Universal) स्वरूप धारण केले. हा टप्पा केवळ भारतापुरता मर्यादित नसून संपूर्ण मानवजातीच्या उत्क्रांतीशी जोडलेला होता. त्यांनी 'आर्य' (Arya) मासिकातून आणि 'The Human Cycle' सारख्या ग्रंथांतून राष्ट्रवादाचे सखोल तत्त्वज्ञान मांडले. त्यांच्या मते, प्रत्येक राष्ट्राचा एक स्वतंत्र 'आत्मा' (Soul) असतो. भारताचा आत्मा 'अध्यात्म' आहे. भारताने स्वतंत्र होऊन जगाला 'अतिमानस' (Supermind) कडे नेण्याचे नेतृत्व करावे, हा त्यांचा विचार होता. या टप्प्यावर राष्ट्रवाद हा 'मानवी ऐक्य' (Human Unity) या संकल्पनेत विलीन झाला.

8. अरविंद घोष यांच्या राष्ट्रवादाचे मुख्य पैलू

महर्षी अरविंद घोष यांच्या राष्ट्रवादातील सर्वात क्रांतिकारी आणि भावनिक पैलू म्हणजे 'राष्ट्राची संकल्पना' होय. त्यांनी पाश्चात्य जडवादी व्याख्येला नाकारून राष्ट्राला एक 'चैतन्यमय' स्वरूप दिले. ४५०० शब्दांच्या प्रबंधासाठी या मुद्द्याचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करता येईल:

अ) राष्ट्र म्हणजे केवळ भूभाग नाही (Nation is Not a Piece of Earth)

अरविंद घोष यांनी राष्ट्रवादाला भूगोलाच्या मर्यादेतून बाहेर काढून त्याला 'अध्यात्म' आणि 'मानसशास्त्राच्या' उंचीवर नेऊन ठेवले. त्यांच्या मते, राष्ट्र ही केवळ एक राजकीय सोय किंवा वांशिक समूह नाही.

१. जडवादाचा निषेध: त्याकाळी युरोपमध्ये राष्ट्राची व्याख्या ही समान भाषा, समान वंश किंवा ठराविक भौगोलिक सीमा (Territory) अशी केली जात असे. अरविंदांनी याला 'जडवादी' (Materialistic) दृष्टिकोन म्हटले. त्यांनी स्पष्ट केले की, जर राष्ट्र म्हणजे केवळ जमिनीचा तुकडा असेल, तर त्याला 'माता' म्हणणे किंवा त्यासाठी 'बलिदान' देणे शक्य नाही. त्यांनी 'भवानी मंदिर' या आपल्या प्रसिद्ध पुस्तिकेत विचारले आहे: "राष्ट्र म्हणजे काय? राष्ट्र ही केवळ जमिनीची पट्टी नाही, की लोकांचा समूह नाही. राष्ट्र हे एक प्रचंड 'चित्ती' (Soul) आहे, एक महान 'शक्ती' आहे."

२. 'चित्ती' (National Soul) संकल्पना: प्रत्येक राष्ट्राचा एक स्वतःचा आत्मा असतो, ज्याला अरविंदांनी 'चित्ती' म्हटले आहे. भारताची चित्ती ही 'अध्यात्म' आहे. जोपर्यंत आपण आपल्या राष्ट्राला केवळ भौतिक प्रगतीचे साधन मानतो, तोपर्यंत आपण गुलामच राहू. पण ज्या क्षणी आपण भारताला एक 'दैवी शक्ती' म्हणून पाहू, त्या क्षणी आपल्यात अपार शक्ती आणि धैर्याचा संचार होईल.

३. राष्ट्र ईश्वराचे रूप: अरविंदांनी राष्ट्रवादाला ईश्वराच्या भक्तीशी जोडले. त्यांच्या मते, राष्ट्राची सेवा करणे म्हणजे ईश्वराची सेवा करणे होय. त्यांनी तरुणांना आवाहन केले की, भारताला स्वतंत्र करणे हे केवळ राजकीय कर्तव्य नसून तो एक 'पवित्र यज्ञ' आहे. या विचारामुळेच त्या काळातील क्रांतिकारकांनी हसत-हसत फासावर जाण्याचे धैर्य दाखवले, कारण त्यांच्यासाठी भारत ही माती नसून साक्षात 'परमेश्वरी शक्ती' होती.

ब) आध्यात्मिक राष्ट्रवाद (Spiritual Nationalism)

अरविंद घोष यांच्या मते, राष्ट्रवाद हा केवळ राजकीय हक्क मिळवण्याचा मार्ग नसून तो एक 'ईश्वरी धर्म' आहे. त्यांनी राष्ट्रवादाला राजकारणाच्या चिखलातून बाहेर काढून अध्यात्माच्या शिखरावर नेऊन ठेवले.

१. राष्ट्रवाद : एक ईश्वरी संदेश: १९०८ मध्ये बॉम्बे (मुंबई) येथे दिलेल्या एका भाषणात अरविंदांनी स्पष्ट केले होते की, "राष्ट्रवाद हा केवळ एक राजकीय कार्यक्रम नाही; राष्ट्रवाद हा एक धर्म आहे जो ईश्वराकडून आला आहे आणि तो ईश्वराच्या प्रेरणेनेच जिवंत राहणार आहे." त्यांच्या मते, भारतीय स्वातंत्र्यलढा हा केवळ ब्रिटिशांविरुद्धचा लढा नव्हता, तर तो ईश्वराच्या इच्छेचा एक भाग होता. देशाला स्वतंत्र करणे हे प्रत्येक भारतीयाचे धार्मिक कर्तव्य आहे, असे त्यांनी मानले.

२. सनातन धर्म आणि राष्ट्रवाद: उत्तरपाडा येथील त्यांच्या प्रसिद्ध भाषणात (Uttarpara Speech, 1909) अरविंदांनी घोषित केले की, "सनातन धर्म हाच आमचा राष्ट्रवाद आहे." त्यांच्या मते, भारताचे अस्तित्व हे सनातन धर्माच्या रक्षणासाठी आणि प्रसारासाठी आहे. जेव्हा आपण राष्ट्रवादाबद्दल बोलतो, तेव्हा आपण प्रत्यक्षात त्या आध्यात्मिक शक्तीबद्दल बोलत असतो जी भारताला 'विश्वगुरू' बनवण्यासाठी प्रेरित करते.

३. अलिपूर कारागृहातील साक्षात्कार: अरविंदांच्या आध्यात्मिक राष्ट्रवादाला खरी प्रगल्भता अलिपूर कारागृहातील वास्तव्यात आली. तिथे त्यांना 'वासुदेव सर्वमिति' (सगळीकडे ईश्वर आहे) असा साक्षात्कार झाला. त्यांना जाणीव झाली की, ब्रिटिश अधिकारी, कारागृहातील भिंती आणि कैदी हे सर्व ईश्वराचेच रूप आहेत. या साक्षात्काराने त्यांच्या राष्ट्रवादाला वैश्विक परिमाण दिले. त्यांना उमजले की, भारताचा विजय हा केवळ एका देशाचा विजय नसून तो सत्याचा आणि आध्यात्मिक शक्तीचा विजय असेल.

४. भारताचे जागतिक मिशन: आध्यात्मिक राष्ट्रवादाचा एक मुख्य पैलू म्हणजे भारताचे जगाप्रती असलेले कर्तव्य. अरविंदांच्या मते: भारत केवळ स्वतःच्या फायद्यासाठी स्वतंत्र होत नाहीये. संपूर्ण जगाला विनाशापासून वाचवण्यासाठी आणि आध्यात्मिक मार्ग दाखवण्यासाठी भारताचे स्वतंत्र असणे अनिवार्य आहे. जर भारत गुलाम राहिला, तर जगातील आध्यात्मिक ज्ञानाचा स्रोत आटेल.

५. आत्मशक्ती आणि त्याग : आध्यात्मिक राष्ट्रवाद हा माणसाला भीतीमुक्त करतो. अरविंदांनी तरुणांना सांगितले की, शरीर मर्त्य आहे पण आत्मा अमर आहे. जेव्हा एखादा तरुण भारतमातेच्या वेदीवर आपले बलिदान देतो, तेव्हा तो प्रत्यक्षात ईश्वराच्या कार्यात सहभागी होतो. या विचारामुळेच अनुशीलन समितीसारख्या क्रांतिकारी संघटनांमधील तरुणांमध्ये मृत्यूची भीती उरली नव्हती.

अरविंद घोष यांनी राष्ट्रवादाला 'धर्म' मानले. त्यांच्या मते, राष्ट्रवाद ही केवळ राजकीय चळवळ नसून ती एक ईश्वरी शक्ती आहे. त्यांनी 'वंदे मातरम्' मध्ये लिहिले होते की, "राष्ट्रवाद हा केवळ एक राजकीय कार्यक्रम नाही; राष्ट्रवाद हा एक धर्म आहे जो ईश्वराकडून आला आहे." त्यांनी राजकारणाला आध्यात्मिक अधिष्ठान दिले, ज्यामुळे भारतीय तरुणांमध्ये बलिदानाची आणि त्यागाची अभूतपूर्व प्रेरणा निर्माण झाली.

क) भारतमाता: एक जिवंत शक्ती (Nation as a Mother)

बहुतेक पाश्चात्य विचारवंत राष्ट्राला केवळ 'करार' (Contract) किंवा 'जमिनीचा तुकडा' मानतात. परंतु अरविंदांनी राष्ट्राला 'चित्ती' (Soul) मानले. त्यांनी देशाला 'भारतमाता' म्हणून संबोधले. त्यांच्या मते, भारत ही केवळ ३० कोटी लोकांची भूमी नसून ती एक महान दैवी शक्ती आहे. ज्याप्रमाणे एखादा भक्त आपल्या आराध्य दैवताची पूजा करतो, त्याचप्रमाणे प्रत्येक भारतीयाने मातृभूमीची सेवा करणे हा आपला परमधर्म मानला पाहिजे, असा विचार त्यांनी मांडला.

ड) सांस्कृतिक पुनरुत्थान (Cultural Renaissance)

अरविंदांचा असा विश्वास होता की, जोपर्यंत भारत आपल्या प्राचीन संस्कृतीचा आणि आध्यात्मिक वारशाचा अभिमान बाळगत नाही, तोपर्यंत तो खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र होऊ शकणार नाही. त्यांनी पाश्चात्य संस्कृतीचे आंधळे अनुकरण करण्याऐवजी भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या पायावर आधुनिक भारताची उभारणी करण्याचा आग्रह धरला. त्यांच्या मते, भारताचे स्वातंत्र्य हे केवळ भारतीयांसाठी नाही, तर संपूर्ण जगाला 'मानवतावाद' आणि 'अध्यात्म' शिकवण्यासाठी आवश्यक आहे.

इ) निष्क्रिय प्रतिकार (Passive Resistance)

अरविंदांनी त्यांच्या 'Doctrine of Passive Resistance' या लेखमालेत सविस्तर मांडणी केली की, जर भारतीय जनतेने ब्रिटिशांना कर देणे बंद केले आणि त्यांच्या कायदेमंडळात सहभाग नाकारला, तर ब्रिटिश राजवट एका दिवसात कोसळू शकते. हीच संकल्पना पुढे महात्मा गांधींनी 'असहकार' (Non-cooperation) चळवळीच्या रूपात अधिक व्यापकपणे मांडली. मात्र, त्याचे बीज अरविंद घोष यांच्या विचारात होते. अरविंदांनी केवळ तत्त्वज्ञानच मांडले नाही, तर स्वातंत्र्यासाठी 'पॅसिव्ह रेसिस्टन्स' (Passive Resistance) हे राजकीय अस्त्रही दिले. यामध्ये त्यांनी खालील सूत्रांचा अंतर्भाव केला:

बहिष्कार : एक प्रभावी शस्त्र-अरविंदांनी केवळ ब्रिटिशांना विरोध केला नाही, तर त्यांच्या सत्तेचा पाया उखडून टाकण्यासाठी 'बहिष्कार' हे अस्त्र दिले. त्यांचा बहिष्कार हा केवळ 'विदेशी कापडा'पुरता मर्यादित नव्हता, तर तो व्यापक होता जसे की, आर्थिक बहिष्कार: ब्रिटिश वस्तूंचा त्याग करून त्यांच्या व्यापाराला धक्का देणे, प्रशासकीय बहिष्कार: सरकारी नोकऱ्या आणि पदव्यांचा त्याग करणे, न्यायालयीन बहिष्कार: ब्रिटिश न्यायालयांऐवजी स्वतःच्या लवादांद्वारे तंटे सोडवणे, शैक्षणिक बहिष्कार: मेकॉलेप्रणीत शिक्षण पद्धतीचा त्याग करून 'राष्ट्रीय शिक्षणा'चा स्वीकार करणे.

स्वदेशीची जोड : बहिष्कार ही जर नकारात्मक बाजू होती, तर 'स्वदेशी' ही त्याची विधायक बाजू होती. अरविंदांच्या मते, जोपर्यंत आपण स्वतःचे उद्योग, स्वतःच्या बँका आणि स्वतःचे तंत्रज्ञान विकसित करत नाही, तोपर्यंत आपला बहिष्कार यशस्वी होणार नाही. त्यांनी स्वदेशीला 'देशभक्तीचे व्यावहारिक रूप' मानले. यातूनच भारतीय उद्योजकता आणि स्वयंपूर्णतेची भावना निर्माण झाली.

राष्ट्रीय शिक्षण (National Education): अरविंदांच्या मते, शिक्षण हे राष्ट्राचे चारित्र्य घडवणारे असावे. त्यांनी कोलकात्याच्या 'नॅशनल कॉलेज' (जे आता जादवपूर विद्यापीठ म्हणून ओळखले जाते) चे प्राचार्य म्हणून काम करताना भारतीय मूल्ये, इतिहास आणि संस्कृतीवर आधारित शिक्षणाचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते, गुलाम मानसिकतेतून मुक्त होण्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण हे 'स्वराज्य' मिळवण्याचे मुख्य साधन आहे.

ई) वैश्विक राष्ट्रवाद (Universalism)

अरविंदांचा राष्ट्रवाद संकुचित किंवा दुसऱ्या धर्माचा द्वेष करणारा नव्हता. त्यांचा राष्ट्रवाद हा 'मानवतेच्या कल्याणासाठीचा राष्ट्रवाद' होता. त्यांना वाटत होते की, भारताने स्वतंत्र होऊन जगाचे नेतृत्व करावे. त्यांच्या मते, भारताचा उदय हा जगाच्या विनाशासाठी नसून जगाला शांती आणि आध्यात्मिक मार्ग दाखवण्यासाठी आहे. यालाच त्यांनी 'सनातन धर्माचा विजय' असे म्हटले आहे.

फ) स्वातंत्र्याची संकल्पना: 'स्वराज्य'

मवाळांसाठी स्वराज्य म्हणजे केवळ ब्रिटीश साम्राज्यांतर्गत काही सुधारणा होत्या. परंतु अरविंद घोष यांच्यासाठी स्वराज्य म्हणजे 'पूर्ण स्वातंत्र्य' (Absolute Independence) होते. त्यांनी स्पष्ट केले की, परकीय नियंत्रण असलेला कोणताही देश आपला आध्यात्मिक विकास करू शकत नाही. त्यामुळे राजकीय स्वातंत्र्य ही पहिली पायरी आहे.

8. निष्कर्ष (Conclusion)

१. राष्ट्रवादाचे आध्यात्मिक रूपांतर: अरविंदांनी भारतीय राष्ट्रवादाला 'राजकीय चळवळी'च्या चौकटीतून बाहेर काढून त्याला एका 'धर्मा'चे स्वरूप दिले. त्यांनी सिद्ध केले की, राष्ट्रवाद ही केवळ बुद्धीची संकल्पना नसून ती हृदयाची भक्ती आहे. त्यांच्या "राष्ट्रवाद हा ईश्वराकडून आलेला धर्म आहे" या विचारामुळे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला एक नैतिक आणि आध्यात्मिक अधिष्ठान प्राप्त झाले.

२. भारतमाता: केवळ भूगोल नव्हे, तर 'चिती': अरविंदांचा सर्वात मोठा विजय हा की त्यांनी भारतीयांना आपल्या मायभूमीकडे पाहण्याचा एक नवा दृष्टिकोन दिला. त्यांनी भारताला केवळ नद्या-पर्वतांचा समूह न मानता एक जिवंत 'आदिशक्ती' (भारतमाता) म्हणून जगासमोर मांडले. यामुळेच त्याकाळी हजारो तरुण राष्ट्रासाठी आत्मबलिदान देण्यास सिद्ध झाले.

३. जहालवादाचा तात्विक पाया: अरविंद घोष यांनी मांडलेला 'निष्क्रिय प्रतिकार' आणि 'चतुःसूत्री'चा (स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, स्वराज्य) विचार हा भारतीय राजकारणाला नवी दिशा देणारा ठरला. त्यांनी केवळ ब्रिटिशांना विरोध केला नाही, तर भारतीयांमध्ये 'आत्मसन्मान' आणि 'आत्मनिर्भरता' जागवली.

४. वैयक्तिक ते वैश्विक प्रवास: अरविंदांच्या राष्ट्रवादाची व्याप्ती केवळ भारताच्या भौगोलिक सीमांपर्यंत मर्यादित नव्हती. त्यांचा राष्ट्रवाद हा 'वैश्विक मानवतावादाकडे' जाणारा एक पूल होता. त्यांच्या मते, भारताचे स्वातंत्र्य हे जगाला आध्यात्मिक अंधकारातून बाहेर काढण्यासाठी अनिवार्य होते. "भारताचा उदय म्हणजे जगाचा विजय" हा त्यांचा विचार आजही 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेला बळकटी देतो.

५. आजच्या काळातील प्रासंगिकता: आजच्या २१ व्या शतकातील जागतिकीकरणाच्या युगात, जेव्हा अनेक राष्ट्र आपली सांस्कृतिक ओळख गमावत आहेत, तेव्हा अरविंदांचा 'सांस्कृतिक राष्ट्रवाद' अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. विकास म्हणजे केवळ भौतिक प्रगती नसून तो राष्ट्राच्या 'चिती'चा किंवा 'आत्म्याचा' विकास असावा, हा त्यांचा संदेश आजही भारतीय धोरणकर्त्यांसाठी मार्गदर्शक आहे.

9. संदर्भ सूची (Bibliography)

- 1) भोसले शिवाजीराव, (२०२५), "मुक्तीगाथा महामानवाची". अक्षरब्रम्ह प्रकाशन, पुणे.
- 2) पाटील मो.ग., पाटील न.ब., सरदेसाई गो.ब., राजे लता, रामदास रवींद्र, (संपा.), (१९९७), "वंदे मातरम् (श्री अरविंद घोष यांच्या प्रेरक लेखांचा संग्रह)", महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- 3) कुळकर्णी शरद, (२०१२), "श्री अरविंद", रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर.
- 4) डाल्टन, डी. (२०२३), "इंडियन आयडिया ऑफ फ्रीडम: पॉलिटिकल थॉट ऑफ विवेकानंद, अरविंद घोष, महात्मा गांधी अँड टागोर", हर्षकोलिन्स पब्लिकेशन, दिल्ली.
- 5) वर्मा, वि. प्र. (१९९०). "द पॉलिटिकल फिलॉसॉफी ऑफ श्री अरविंद", मोतीलाल बनारसीदास पब्लिशर्स, दिल्ली.
- 6) Aurobindo, Sri. (1997). The Foundations of Indian Culture. Sri Aurobindo Ashram, Pondicherry.